

ПОЛАЦКІЯ ГРАМАТЫ: З ГІСТОРЫІ ВЫВУЧЭННЯ Ё БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ

Паляшчук Н.В., Цэнтр даследаванняў
беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі

Назва *полацкія граматы* (далей ПГ) выкарыстоўваецца для намінацыі сукупнасці дакументаў, якія былі створаны ў Полацку і асвятлялі яго ўнутранае жыццё, сувязі з замежнымі дзяржавамі. 325 грамат, датаваных 1263–1513 гг., апублікаваны ў 1977–1985 гг. [10]; іх жанравую дыферэнцыяцыю прапанавала Г.Л. Харашкевіч, звярнуўшы ўвагу на дамінаванне тэкстаў, “якія адносяцца да сферы міжнародных стасункаў Полацка” [10, вып. 1, с. 23]. Гісторыкамі падкрэсліваецца значнасць тэкстаў “для вывучэння эканамічнага і сацыяльнага становішча сялян, мяшчан, рамеснікаў, іншых слаёў Полаччыны, развіцця ўнутранага і знешняга гандлю, знешнепалітычных зносін Полацка” [2, с. 455]. Асноўная частка дакументаў напісана на старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, 22 – на нямецкай, 7 – на лацінскай, 4 – на польскай.

У беларускім мовазнаўстве другой палавіны XX – пачатку XXI ст. ПГ выкарыстоўваліся як матэрыял для *гісторыка-лінгвістычных лексікаграфічных даведнікаў* – “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” (вып. 1–36, 1982–2016), “Падручнага гістарычнага слоўніка субстантыўнай лексікі” (2 т., 2013), “Кароткага гістарычнага слоўніка беларускай мовы” (2015). Дзякуючы ўключэнню ў названыя слоўнікі, раскрыта семантычная структура значнай колькасці адзінак з ПГ (напрыклад, слоўнікавыя артыкулы ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” ўключаюць загаловачнае слова, яго граматычную характарыстыку, дэфініцыю, ілюстрацыйны матэрыял: **Семтисечный** *ліч. Сямітысячны*. Писан в Воранех в лето семьтисечьное семое октебря осмого дня иньдикта второго (ПГ, II, 168, 1499)), адметнасць іх словаўжывання і ступень рэпрэзентатыўнасці як у названых дакументах, так і ў іншых тэкстах рознай жанрава-стылявой прыналежнасці. Так,

назіранні паказалі, што лексічны корпус ПГ у асноўным утрымлівае тыя ж найменні, што і іншыя старабеларускія пісьмовыя крыніцы: *берковескъ* (*берковецъ, берковиско, берковискъ, берковоскъ, бирковискъ*) ‘беркавец’, *весчее* (*весчое, вецоое*) ‘пошліна за карыстанне вагамі’, *декретъ* (*дикретъ, дэкретъ, дэкрэтъ*) ‘дэкрэт’, *захцыкъ* (*захтыкъ, захцыкъ*) ‘капа (шэсцьдзесят штук)’, *местичъ* (*местицъ*) ‘гараджанін’, *полочанинъ* (*полоцанинъ, полоченинъ, полочянинъ*) ‘жыхар Полацка’, *призирати* ‘глядзецъ, сачыць, назіраць’, *рукоемство* (*рекоемство, рукоимство*) ‘паручыцельства’, *рядный* (*радный*) ‘належны, законны’, *сильность* (*силность*) ‘націск, гвалт’, *ужиточное* (*вжиточное, вжыточное*) ‘тое, што карысна’ і інш. Разам з тым выяўляюцца лексемы, прадстаўленыя толькі ў ПГ (гапаксы): *одноземець* ‘выхадзец з адной з кім-н. мясцовасці’, *переводка* ‘падман, ашуканства’, *препоможенье* ‘дапамога’, *светочно* ‘прылюдна, пры сведках’, *сестный* ‘які мае адносіны да сесіі’, *сковати* ‘закаваць (у кайданы, ланцугі)’, *узолати* ‘прыслаць’, *устягнути* ‘папярэдзіць’, *участый* ‘той, хто прымае ўдзел у чым-н.’, *хвалшьникъ* ‘той, хто фальшывіць’, *хлебоедь* ‘паядальнік хлеба’ і інш.

Лексічны склад ПГ разглядаўся Т.М. Казачэнка, якая ў сваіх артыкулах прааналізавала семантычны аб’ём і паходжанне назваў – складнікаў грамадска-палітычнай, юрыдычнай і сацыяльна-эканамічнай лексікі [7, 8]. Аўтар адзначыла, што “ў галіне грамадска-палітычнай і юрыдычнай тэрміналогіі беларуская мова ранняя перыяду свайго развіцця не адчувала яшчэ істотнага іншамоўнага ўздзеяння, узбагачаючы камунікатыўныя сродкі ў асноўным за кошт словаўтварэння на базе ўласнага караняслова” [7, с. 30].

У *анамастычным* аспекце дакументы Полаччыны вывучае В.П. Галубовіч. Варта звярнуць увагу на некаторыя высновы, зробленыя даследчыцай: у ПГ пры намінацыі *рэк* і *азёр* выкарыстаны аднакампанентныя назвы, пры гэтым наяўнасць апелятываў пры іх не была абавязковай [3]; *жаночыя асабовыя імёны*, розныя па структуры і кампанентным складзе, ужываліся як у афіцыйнай, так і народна-размоўнай формах (апошнія ўзніклі

ў выніку фанетыка-марфалагічных працэсаў) [4]; 1248 тапонімаў прадстаўлены ў ПГ наступным чынам: у 2 дакументах XIII ст. адзначана 16 тапонімаў, у 24 дакументах XIV ст. – 207, у 200 дакументах XV ст. – звыш 1000, з іх 78% аднакампанентныя (бяссуфіксныя, суфіксальныя, састаўныя), 27% шматкампанентныя, сярод якіх дамінуюць двухкампанентныя, у складзе назоўніка і прыметніка на *-скій, -цкі, -овь* [5].

У параўнальна-стылістычным аспекце ПГ як частка дакументаў Вялікага Княства Літоўскага разгледжаны ў дысертацыі В.А. Клімковіч [9] разам з дакументамі Ноўгарада і Вялікага Княства Маскоўскага з мэтай вызначэння іх структурных асаблівасцей, моўных жанраваўтваральных прыкмет, устанаўлення іх лакальнай спецыфікі.

Агульныя заўвагі адносна дзелавой мовы Полаччыны прапанаваны А.І. Жураўскім [6]. Спасылаючыся на працы Х. Станга “Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen” (1935), “Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk” (1939), ён адзначае: “у паўночных абласцях Полацка – Віцебска – Смаленска існавала моўная форма, якая характарызувалася цоканнем, змяшэннем *e* і *яць*, формай *есме* ў складзе перфекта і некаторымі іншымі асаблівасцямі” [6, с. 37], адсутнымі ў дакументах канцылярыі Вітаўта. У час праўлення Жыгімонта Аўгуста “канцылярская мова Вялікага Княства Літоўскага... выступае як мова беларуская, якая знаходзіцца ў найбольш блізкіх адносінах да беларускіх гаворак, бытуючых каля Вільні. У гэтай мове паступова раствараецца і полацкі тып актавай мовы, які раней выступаў у выглядзе самастойнай формы” [6, с. 38].

“Дагавору Полацка з Рыгай” (1330 г.) прысвечаны артыкул Л.М. Вардамацкага [1]. Па яго меркаванні, у помніку спалучаны рысы дзелавога і размоўнага стыляў, у аснове мовы граматы ляжыць размоўная мова Полацка другой палавіны XIV ст.; літаратурная апрацоўка тэксту зведзена да мінімуму; адсутнасць загалоўка можа быць сведчаннем напісання тэксту ў стане эмацыянальнай узрушанасці.

Такім чынам, на аснове аналізу мовазнаўчага асвятлення ПГ мэтазгодна назваць некаторыя перспектыўныя напрамкі іх вывучэння: 1) стварэнне асобнага комплекснага манаграфічнага даследавання мовы ПГ на ўсіх узроўнях, што будзе мець выключнае значэнне для ўдакладнення іх ролі і месца ва ўнутранай і знешняй гісторыі беларускай мовы, для выяўлення адметнасцей функцыянавання старабеларускай рэгіянальнай (мясцовай, лакальнай) дзелавой пісьменнасці; 2) апісанне кампазіцыі рознажанравых полацкіх дакументаў і набору іх формул, што мае важнасць для вызначэння механізмаў тэкстаўтварэння ў дзелавой мове Полаччыны, спосабаў, метадаў і прыёмаў афармлення дзелавых папер, сфарміраванасці і ўзроўню заканадаўчай творчасці і заканадаўчай тэхнікі; 3) падрыхтоўка слоўніка мовы ПГ, у якім будзе прадстаўлена максімальна поўнае лексікаграфічнае апісанне зафіксаваных у іх ўсіх слоў рознай часцінамоўнай прыналежнасці. Вынікі будучых даследаванняў маюць несумненную вартасць як для мовазнаўства, так і для іншых напрамкаў гуманітарыстыкі, паколькі спрыяюць пашырэнню звестак пра гістарычнае мінулае Полаччыны як важнага асяродку беларускай культуры перыяду сярэднявечча.

Літаратура

1. Вардомацкий, Л.М. Полоцкие памятники письменности в системе белорусской этнологии / Л.М. Вардомацкий // Наука – образованию, производству, экономике: материалы XXI(68) Регион. науч.-практ. конф. преподавателей, науч. сотрудников и аспирантов, Витебск, 11–12 февр. 2016 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.vsu.by>. – Дата доступа: 10.11.2016.
2. Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя: у 2 т. Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч / рэдкал. Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. энцыкл., 2006. – 792 с.
3. Голубович, О. П. Гидронимы в памятниках полоцкой деловой письменности XIV в. [Электронный ресурс] / О.П. Голубович // Современные технологии сельскохозяйственного производства. Экономика. Бухгалтерский

учет. Общественные науки: материалы XVI Междунар. науч.-практ. конф., Гродно, 17 мая 2013 г. – Режим доступа: <http://www.ggau.by>. – Дата доступа: 09.11.2016.

4. Голубович, О.П. Женские именованія в полоцкіх граматах XIV–XV вв. / О.П. Голубович // Русский язык: система и функционирование (к 80-летию профессора П.П. Шубы) : материалы III Междунар. науч. конф., Минск, 6–7 апр. 2006 г.; Беларус. гос. ун-т; редкол. : И.С. Ровдо (отв. ред.) [и др.]; в 2 ч. – Минск, 2006. – Ч. 1. – С. 64–67.

5. Голубович, О.П. Структурные модели топонимов XIII–XV вв. (на материале полоцкой деловой письменности) [Электронный ресурс] / О.П. Голубович // Культура, наука, образование в современном мире: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Гродно, 16 мая 2014 г. – Режим доступа: <http://www.ggau.by>. – Дата доступа: 09.11.2016.

6. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. 1. / А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. – 372 с.

7. Казачэнка, Т.М. Грамадска-палітычная і юрыдычная лексіка ў беларускіх граматах ранняга перыяду / Т.М. Казачэнка // Беларуская лінгвістыка. – 1997. – Вып. 47. – С. 23–30.

8. Казачэнка, Т.М. Сацыяльна-эканамічная лексіка са значэннем прадметнасці ў полацкіх граматах ранняга перыяду / Т.М. Казачэнка // Весці Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 1997. – № 2. – С. 128–136.

9. Климкович, О.А. Язык и стиль русских и белорусских актовых документов XIV–XVI вв.: дис.... канд. филол. наук: 10.02.02, 10.02.01 / О.А. Климкович. – Витебск, 2012. – 217, [2] л.

10. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / АН СССР, Ин-т истории СССР; сост. А.Л. Хорошкевич; вып. 1–5. – Москва, 1977–1985.

Н. В. Паляшчук, г. Мінск